

"גנת ביתן" על שני פירושו —

ריב"ט ור' שם טוב ו' גאון — זיוף *

א

יצירות פסוידואפוגראפיות אינן חסרות בספרות הקבלה, אולם עד כה לא נפל החשד על הספר "גנת ביתן"¹, שזהות מחברו מעורפלת אמנם, אולם שני פרשניו הם מבעלי-תריסין בקבלה, והם ר' יצחק בן טודרוס, מעמודי-התווך של פרשנות סודות הרמב"ן, אשר חלק גדול מדבריו משוקעים בספרות הקבלה של חוג הרשב"א, ור' שם טוב ו' גאון תלמיד הרשב"א וריב"ט, בעל פעילות ספרותית עניפה². הספר על פירושו לא נחקר כלל, כפי שהעיר כבר ג' שלום³, וזהו ההסבר לכך שלא עמדו על מהותו האמיתית. העיון בו מעלה פקעת של תמיהות המערערות את אילן-היחס שלו, והמסקנות שהבדיקה מובילה אליהן הן, שלפנינו פיקציה ספרותית של יצירת חיבור קשה באופן מלאכותי, על-ידי קטיעת משפטים המצריכה השלמה, וכל זה אינו אלא מעשה ידי מחבר אחד מן המאה השש-עשרה.

* מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות, מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' סג—פו.
 1 ספר שלם נמצא בכ"י אוכספורד 1577 והוא מכיל חמישים ושלושה פרקים כמספר גן. ידועים שני כתבי-יד אחרים, בלתי-שלמים: 1. כ"י גאסטר שבמוזיאון הבריטי (1398—10701). בכ"י זה חסרים הפרקים האחרונים וחלקים גדולים ממנו הם בלתי-קריאים גם באמצע; 2. כ"י אוכספורד 1578. שם יש מבחר ממצאתו הראשונה של הספר, ועשרים וארבעה הפרקים האחרונים מובאים בשלימות. מסיבה זו השתמשתי בכ"י אוכספורד 1577, אף-על-פי שהוא משובש מאוד, אולם גם השניים האחרים אינם מעולים. אין להחליף את ספר "גנת ביתן" זה, עם ספר אחר הנקרא כך ומחברו הוא ר' יצחק בן אברהם הכהן (עיין עליו במאמרו של ג' שלום, מפתח לפירושים על עשר ספירות, קרית ספר, י [תרצ"ד], עמ' 512, סימן 128). נוסף לרשימה הנ"ל ידועים לי עוד שני כתבי-יד: ברלין מרבורג 69; סינסינטי 517. פה המקום להביע את תודתי לעובדי המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, ובאופן מיוחד לפרופ' ד"ש לוינגר, על מיטב העזרה בהכנת עבודה זו.

2 עיין ג' שלום, קרית ספר, ח (תרצ"ב), עמ' 397, ועיין ד"ש לוינגר, ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' ט—לט. במאמרו ניתנת סקירה מקיפה על פעילותו הספרותית של ר' שם טוב ו' גאון, ועיין שם בעמ' לח על פירושו של ר' שם טוב על "גנת ביתן".

3 קרית ספר, ז (תר"ץ), עמ' 160.

מי הוא מחבר הספר ולמי הוא יוחס? הדעה המצויה בספרות הביבליוגראפית, שהספר חובר או יוחס לר' מאיר בן טודרוס אבולעפיה, אין לה סמוכין בשני כתבי-היד של הספר, בהן מצויה עדות על מחברו, והם כ"י אוכספורד 1577 וכ"י לונדון-גאסטר. יש להניח שהשם ר' מאיר הלוי גרם, שר' שבתי בס⁴ ייחס אותו לרמ"ה אבולעפיה, ואחריו נמשכו גדולי הביבליוגראפים⁵ לחשוב שהספר, אם לא חובר על-ידי, לפחות יוחס לו. אין לדעת אם נכונה היא ההשערה של ר' חיים מיכל⁶, שכתב-היד שהיה מצוי בפפד"מ, כפי שכתב ר' שבתי בס ב"שפתי ישנים", הוא שעבר לספרייתו של ר' דוד אופנהיים הנמצאת עכשיו באוקספורד. אם השערה זו נכונה, הרי ייחוס הספר לרמ"ה אבולעפיה אין לו יסוד. שם נמצא: "ויש שאומר כי רב מאיר בר ר' אליעזר הלוי הוא שחיבר זה הספר ואגרת הייחוד". בתחלה לו איפוא לבעל "שפתי ישנים" ר' מאיר בר ר' אליעזר בר' מאיר בן ר' טודרוס. אלא שאין וודאות גמורה בהנחה שהנחתי שהרי אין זה מן הנמנע, שאין זהות בין כתבי-היד שהיה בפפד"מ לבין כ"י אוכספורד 1577, ובכ"י פפד"מ יוחס הספר לרמ"ה אבולעפיה. ניתן גם לערער על הקביעה שהספר יוחס לרמ"ה אבולעפיה, על יסוד גירסת כ"י גאסטר, שלפיו מייחסים אותו ל"הרב ר' מאיר בר הרב ר' אליעזר מגרמישא".

ר' שמואל קאידנובר, בספרו "ברכת שמואל", מביא כמה פעמים מן הספר הזה והוא מכנה אותו בשם "גינות ביתן", אלא שאינו מציין את שם מחברו ופרשניו. לפי המובאות ברור שהוא מתכוון לספרנו זה.⁷ אציין כאן שתיים מהן. א. בפרשת פנחס דף לד, ע"ג: "והנה הואיל ואתא לידן ענין סוד האלפי"ן נסיים במה שמצאתי בספר גינות ביתן דכל הסדרות שבתורה המה מתחילין באות ו' חוץ מ"א פרשיות ואותן י"א פרשיות ההם ישנו ששה פרשיות המתחילות באות א' וכו'". הכוונה היא למה שנמצא בפירושו של ר' שם טוב לפרק טו; ב. בפרשת שופטים: "יהי אור זה רשב"י (כדאיתא בס' גינות ביתן) — עניין זה נמצא בצורה שונה קצת כמה פעמים, ועיין בפרק טו: "יהי אור בימי ר' שמעון", ובפרק טז, בפ"י ריב"ט: "יהי אור בימי ר' שמעון בן יוחאי שהתחיל לכתוב תורה שבע"פ על הספר".

4 שפתי ישנים, זאלקווי תקס"ו, עמ' יז, אולם לא נכון מה שנאמר שם, שהוא רק על פרשת בראשית. הספר אינו פירוש על התורה, אם כי נמצאים שם הרבה דרושים על התחלת בראשית, ושמא לכך התכוון בעל שפתי ישנים.

5 עיין גם שטיינשניידר, קטלוג ספרי בודליאנה, עמ' 1688.

6 אור החיים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 524.

7 ובזה נפתרת שאלת החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים — אות ג, סימן מה.

ג' שלום העיר על ההידה שבשם ר' מאיר בן אליעזר הלוי. לדמות זו מייחסים את החיבור "מסורת הברית ואגרת היחוד", חיבור שבחלקו הגדול הוא כתוב מילה במילה כנוסח החיבור של ר' אברהם בן אליעזר הלוי⁸. בהקשר זה הביע ג' שלום את תמיהתו על אותו חלק שבעדויות, הקובע את מחבר "מסורת הברית וכו'" כמחבר ספר "גנת ביתן". בדיקת החיבור על פירושו תעלה שיש קשר בין ספרנו לבין "מסורת הברית ואגרת היחוד" של ר' מאיר בן אליעזר האמיתי או הבדוי.

השאלה המתעוררת היא, מניין שאבו מעתיקי כתב־היד את הידיעה על בעלותו של ר' מאיר בן אליעזר על החיבור הזה, דבר שאינו ידוע לשני הפרשנים הקדומים ריב"ט ור' שם טוב, המדגישים בהקדמותיהם את העובדה שהמחבר העלים שמו. ריב"ט כותב: "וכסה נפשו ושמו, איש אמונים אשר לא נודע שמו, כי רצה להסתיר בדבריו". באותו הלשון כמעט כותב גם ר' שם טוב בהקדמתו: "...אשר כסה אותם איש אמונים נטע נעמנים אשר לא גלה שמו". אם שניים אלה לא זיהו את המחבר, כיצד התגלגלה הידיעה למעתיקי כתב־היד? וישנה עוד שאלה: אם יתברר כי קיים קשר טכסטואלי בין ספר "גנת ביתן" לחיבור "מסורת הברית", האם יש להניח שעל יסוד קשר זה קבעו המעתיקים מה שקבעו? ומפני מה לא הניחו, כשמצאו ב"מסורת הברית" קטעים מ"גנת ביתן", כי בעל "מסורת הברית" השתמש ב"גנת ביתן"? הרי המעתיקים ידעו בוודאי על זמנם של ריב"ט ושל ר' שם טוב, במיוחד לאור ההקדמה של ריב"ט, שהיא פרובלמאטית כשלעצמה, ולפיה הרשב"א הוא מורו ורבו של ריב"ט. כיצד יכלו איפוא לייחס את החיבור המפורש על־ידם למחבר "מסורת הברית", המעיד על עצמו בהבלטה יתירה כי כותב הוא את חיבורו לאחר שנת ר"ן: "ולולא ה' עזרתה לי כמעט שכנה דומה נפשי והשנה הזאת שנת חמשים ומאתיים לאלף הששי כבר נתפשטה החכמה הזאת בשיבוש בכל מלכות קשטיליא"⁹. יתר על כן: בהמשך המאמר יתברר, כי אמנם יש קשר בין "גנת

8 עיין קרית ספר, ז (תר"ץ), עמ' 160. עיין גם תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 167—168. חיבור זה פורסם על־ידי הרב י"מ טולדנו בהצופה לחכמת ישראל, טו (תרצ"א), עמ' 298—310, והוא נמצא גם בכ"י ליוורנו 97, כפי שהעיר ג' שלום בקרית ספר, שם. כאן המקום להעיר, שבכ"י ישנו בהמשך קטע המתחיל בשם "מגדל עוז". קטע זה אינו נמצא אצל טולדנו, והוא אולי התחלת החיבור הנזכר בכ"י קמברידג' Dd 4.2.6 שהזכירו ג' שלום בקרית ספר, שם. מחיבור זה נמצא שם כעמוד אחד בלבד, והמעתיק מעיר כי לא מצא יותר.

9 הצופה, טו (תרצ"א), עמ' 302; מאמר זה אינו נמצא אצל ר' אברהם הלוי ב"מסורת החכמה".

ביתן" ובין "מסורת הברית", אלא שהקשר אינו מיוחד לגוף החיבור דווקא, אלא בראש וראשונה לשני פירושויו. כלום לא מתעורר החשד, שמסקנתם ה"ביקורתית" של המעתיקים נובעת מידיעה אינטימית יותר מאשר מבדיקה ספרותית?

לא פחות מסובכת היא זהותם של שני הפרשנים. נתחיל בריב"ט. אין צורך להביא ראיות לכך ששמו של החכם הזה הוא ר' יצחק בן טודרוס, אם כי רק לעתים רחוקות מוזכר הוא בשמו המלא. גם בחיבורו הוא מוזכר תמיד בשם ריב"ט, ורק בהקדמה נמסר שמו המלא. לפי שני כתבי-היד הוא נקרא ר' יעקב ושם סבו הוא ר' יצחק. בכ"י גאסטר: "אמר ר' יעקב ב"ר טודרוס ב"ר יצחק ז"ל". בכ"י אוכס-פורד: "הקדמה מהרב ר' יעקב ב"ר טודרוס בר' יצחק ז"ל". התיקון של ר' חיים מיכל¹⁰, שלפיו ריב"ט הוא ר' יצחק, וכן מה שכותב שטיינשניידר¹¹, מקורם בסברה, כיוון ששם ר' יעקב בן טודרוס לא שמיע להון, אולם אין אנו יודעים אם באמת אליו נתכוונו בספר הזה. דא עקא, שהתיקון המתבקש מעורר קושיות שרק בדוחק רב אפשר לתרצן, אם כי אין לומר שהן חסרות, אם נשאר את הגירסה כפי שהיא בכתבי-היד.

כידוע כתב ר' שם טוב בן גאון הקדמה לספרו "כתר שם טוב", ובה הוא מתאר בפרווה חרוזה את דרכו לשני מוריו, הרשב"א וריב"ט. הקדמה זו אינה בכש"ט הנדפס בספר "מאור ושמש", ליוורנו תקצ"ט, אולם היא נמצאת בכ"י רבים¹². בהקדמה זו הוא מספר על שני מוריו, הרשב"א וריב"ט, שהכניסוהו לעולם הסוד. אין הוא מזכיר במפורש את שמות רבותיו בהקדמה זו, אלא רומז אליהם במליצות שקופות. הרשב"א נרמז בתיאור "הרב הגדול, הדור במסבו... אדרת שנער... לבושו", ואילו ר' יצחק בן טודרוס נרמז במליצות: "ומלאך ה' ראיתי תמיד שם על שמאלי פחד יצחק היה לי". ריב"ט, המפרש את "גנת ביתן", כותב אותה הקדמה כמעט מילה במילה, פרט לכמה שינויים חסרי ערך. לעומת ר' שם טוב, שאינו מזכיר את הרשב"א, נמצאת אצל ריב"ט הזכרה מפורשת. אולם יש אצלו שינוי אחד חשוב, והוא, שחסרה אצלו המליצה הרומזת לר' יצחק בן טודרוס, "פחד יצחק היה לי". אולם המשך הלשון הוא כמו אצל ר' שם טוב בלשון רבים, אם כי פה

10 אור החיים, שם, עמ' 524.

11 קטלוג ספרי בודליאנה, עמ' 2522.

12 עיין ד"ש לוינגר, שם, עמ' ל; המובאה להלן היא מכ"י ואטיקן, ברברניה 110; אולם ראוי לציין, שהמובאה של שטיינשניידר, שם, בעמ' 2528, שלפיה נמצא גם בכ"י אוכספורד 2253 "הכניסני" בלשון יחיד, אינה נכונה.

ושם יחיד ורבים — שלא כמו אצל ר' שם טוב — משמשים בערבוביה. במיוחד יש לשים לב למשפט הבא, שאיננו כמובן אצל ר' שם טוב בכתר שם טוב: "ובקשו ממני לבוא אל גנת ביתן לברר להוציא להם מטעמים ומגדנות". מי הם אלה המבקשים ממנו בלשון רבים לפרש את "גנת ביתן"? אפשר ליישב בדוחק ולומר שהכוונה לאנשים הנמצאים בחוג הרשב"א, שהרי כמו אצל ר' שם טוב נמצאת גם אצלו המליצה: "נחני ה' בית מורי ורבי ואנשיו", אולם ברור, שזוהי תשובה דחוקה.

נשאלת איפוא השאלה, מי מעתיק ממי. האם מעתיק ריב"ט מר' שם טוב? אילו הנחנו שהשם ריב"ט מסמן את ר' יצחק טודרוס, הרי כל התיאור שבהקדמה, כי ריב"ט רואה את עצמו כתלמיד מתחיל של הרשב"א לענייני קבלה, הוא בניגוד גמור לתמונה המתקבלת מדבריו של ר' שם טוב בספריו "כתר שם טוב" ו"בדי הארון", ומפירוש סודות הרמב"ן של ר' יהושע ק' שועייב או ק' סהולה. מספרים אלה אנו למדים, כי הרשב"א ור' יצחק טודרוס "קבלו מפי הרב ר' משה בר' נחמן ז"ל", כפי שר' שם טוב כותב ב"בדי הארון" כ"י פאריס 840, עמ' 15. יתר-על-כן, מה ראה המורה להעתיק הקדמה של תלמידו, וכי כל מה שאירע לתלמיד אירע לרב? כמו-כן נמנעת האפשרות שר' שם טוב העתיק מריב"ט. הרי ר' שם טוב מספר שם, ששלח את ספרו לרבותיו הרשב"א וריב"ט; והאם אין העתקה של הקדמה, שיש בה נימה אישית ולא דרוש רעיוני, נראית כמהתלה רעה וחסרת טעם? יש גם להוסיף, שר' שם טוב נוהג להביא דברים בשם אומרם, ובמיוחד הוא מציין את השמועות ששמע מרבותיו אלה, ואם כן מה ראה דווקא להעתיק ממנו דבר שאינו ראוי להעתיקו? הנימוק המכריע ביותר כנגד האפשרות, שר' שם טוב מעתיק בכתר שם טוב את הקדמתו של ריב"ט, הוא בחותם-האמת הטבוע בהקדמתו של ר' שם טוב לעומת דברי ריב"ט. כאן מספר ר' שם טוב על הריסון שנהג בכתובת דברי מוריו ועל עמידתם על המשמר לבל יגלה יותר מדי: "כבשים לבושך... במתג ורסן עדיו לבלום... הרשוני לרמוז להם לזכירה בחילוף וכתבתי לפניהם כאשר הורגלתי בחכמת הצירוף". לעומת זה מופיע בהקדמה של ריב"ט כאן הזירוני שרבותיו מזרזים אותו לבאר ספר, שלפי עדותו העלים המחבר סודותיו. חלק גדול מן הנימוקים כנגד האותנטיות של הקדמת ריב"ט, כוחם יפה גם אם נאמר שהכוונה בשם ריב"ט היא לר' יעקב בן טודרוס, שאין לנו כל ידיעה עליו ממקום אחר. אציג איפוא את שתי ההקדמות זו לעומת זו, וכך יומחשו ביתר שאת המקור והעתקה.

מהקדמת ר' שם טוב נ' גאון

לספר "כתר שם טוב"

"אמר שם טוב וכו' אברך את יי"

אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי

והנחני בדרך אמת ואמונה הדריכני

כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי,

ובנה ציון אצלו, כי הנה הסתו עבר

הגשם חלף הלך לו שלח אותי ביד איש

עתי הכביד נחשתי, הרחיק ממני

מנחמים, שמוני נוטרה את הכרמים

כל פקודי כל ישרתי, כרמי שלי לא

נטרתי, כי סבות הזמן וחבליו

סבוני, מוקשיו פח טמנו לרגלי

ויפשחוני, ויעבור רוח רחמיו משמים

וישכו המים, כמעט שעברתי סר עולו

וסובלו מעל שכמי הביאני אל חדר

הורתי ואל בית אמי, כעבד מנוער

מפנק כאשר ישא האומן את היונק,

אל ארץ טובה ורחבה הביאני אל בית

היין ודגלו עלי אהבה תזיל עלי

טל ומלקוש יורה בעתו, מן ההר חמד

אלהים לשבתו, והנה יד שלוחה אלי

ותעמידני על רגלי קום קדש בראיה,

ולך לך אל ארץ המוריה, ואבא היום

אל העינה, כי שמעתי אומרים נלכה

דותינה, נחני השם בית מורי ורבי

ואנשיו, אבי אבי רכב ישראל ופרשיו,

המאור הגדול הרב הגדול, הדור

במסבו, ישתחוו לו איים כי ראו כי

מהקדמת ריב"ט ב"גנת ביתן"

"הקדמה מהרב ר' יעקב וכו'

אברך את [ה'] אשר יעצני אף לילות

יסרוני כליותי אשר הניחני בדרך אמת

ואמת ואמונה הדריכני, כאשר התעו

אותי אלהים מבית אבי ובנה אצלי

ציון כי הסתיו עבר ושלח אותי ביד

איש עתי הכביד נחשתי הרחיק ממני

מנחם שמני נוטרה את הכרמים כרמי

שלי לא נטרתי מראות הזמן וחבליו

סבבוני מוקשי פח ויעבור רוח רחמיו

מן השמים וישכו המים כמעט

שעברתי מהם סר עלי¹³ וסבלו

מעל שכמי הביאני אל חדר אמי ואל

בית הורתי כעב' מנוער מפנק כאשר

ישא האומן את היונק אל ארץ טובה

הביאני אל בית היין ודגלו עלי

אהבה תזיל עלי טל ומלקוש יורה

בעתו ממחר אשר חמד אלהים לשבתו

והנה יד שלוחה אלי ויבא לי

ויעמידני על עומדי קום קדש בראיה

ולך לך ארץ המוריה ואבא היום

אל העינה כי שמעתי אומרים נלכה

דותינה נחני ה' בית מורי ורבי

ואנשיו אבי אבי רכב ישראל ופרשיו

המאור הגדול הר"ר שלמה¹⁴ גדול

הדור במסבה ישתחוו לו כי ראו

כי חכמת אלהים בקרבו אדרת שער

13 סר עולו לפי כ"י גאסטר (להלן ג).

14 מתוך צילום כ"י ג אין לדעת אם הרשב"א נזכר שם.

חכמת אלהים בלבו בקרבו, אדרת שנער בראשו ועטרת זהב לבושו ומלאך ה' שנאי (?) לבושו עטרת זהב לבושו ומלאך ה' ראיתי תמיד שם על שמאלי, פחד יצחק היה לי צור מחסי ובית מצודתי, והנה קמה אלומתי, נתנני ה' לרחמים בעיניהם, נצרתי תאינתם והאכילוני פריהם, אף כי אנכי מאיש בער ונער, השקוני מים מבור בית לחם אשר בשער, הטעימוני צפחית בדבש, אור נסע לפניהם וי"י בראש הראוני החר הטוב הזה והלבנון לפני שמש ינון איש מצרי הצילנו וגם דלה (לנו ?) לגן נעול אחותי כלה הכניסוני לפני לפנים זה השער "גינת ביתן" וכו' ליי"ר" וכו'

גם הפירוש השני חסר תו של אותנטיות. שלא כריב"ט, שיש לנו ממנו שרידים מועטים בכתב¹⁵ ורוב דבריו המובאים על-ידי תלמידיו הם מסירות שבעל-פה, יש לנו מרש"ט נ' גאון שני חיבורים שלמים בקבלה ושרידים נוספים, וניתן לחוש את המרחק שבין דרך הכתיבה של ר' שם טוב נ' גאון בספריו האותנטיים לבין הפירוש המיוחס לו כאן. הספר "כתר שם טוב", שגם הוא פירוש, מצטיין בכך שמאמרו קצרים וכתובים ברמיזה, ואילו בפירוש של רש"ט כאן בולטת הרחבת הדיבור על דברים ידועים ומובנים מאליהם, שאינם מעלים ואינם מורידים. למשל, בפרק א נמצא בגוף החיבור: "ובאותו פשיטות היו... והספירות והמלאכים והנשמות והגרמים השמימיים והארץ וכל צבאיה". כלום יש צורך להסביר מושגים אלה?

15 בוודאי השתבש מצפ' דבשם או בפח דבשם.

16 ג — סוד.

17 ג — הראוני.

18 הציון של נויבואר (בקטלוג הבודליאנה בסימן 1577) לדברי בוטריל, שרמ"ה אבולעפיה חיבר את ספר "לפני ולפנים", מאבד לגמרי את חשיבותו לאור ההקבלה של מליצה זו בהקדמה של ר' שם טוב.

19 תלמידיו מביאים מפרוש המחזור שלו. ג' שלום זיהה את כ"י פאריס 839 כשריד של הספר הנ"ל.

והנה בא רש"ט ומסביר: "והספירות" — עשר ספירות שנאצלו ממנו ית', 'והמלא' — כים' — הם עשר מעלות של מלאכים, 'והנשמות' — שנאצלו מתחת כסא הכבוד, 'והגרמים השמימיים' — הם הכוכבים וזולותיהם וגלגליהם, 'והארץ וכל צבאיה' — הם הארצות". לפעמים לא זו בלבד שהפירושים מיותרים אלא הם נראים כדברים תפלים. כשהמחבר אומר שהקב"ה אינו גוף ולא כוח בגוף, בא פירושו של ר' שם טוב ומסביר: "ולא כח בגוף" — כבני אדם שיאמר עליהם זה יש לו כח וזה אין לו כח".²⁰ הקושי לפרנס שני פירושים הביא לידי כך, שברוב המקרים נדלו המקורות שבהם השתמש פירוש אחד והיה צורך למלא את הפירוש האחר בכגון דא.²¹

בלתי־מובנת לגמרי היא העובדה שאין שום קשר בין ר' שם טוב שב"גנת ביתן" לבין "כתר שם טוב", והיא בלתי־מובנת גם מן הצד הפסידואפיגראפי. רק בקושי אפשר לראות מאמרים בודדים כבעלי זיקה ל"כתר שם טוב". מאמר כזה נמצא להגדרת המושגים בריאה, יצירה, עשייה. בכש"ט על פרשת בראשית: "בריהא הוא דבר שאין ממש כלל אלא רוחני גמור, יצירה הוא דבר שמתחם אותו האומן להוציאו מכת לפועל כמו התוהו הרמוז אליך ממני, ועשייה הוא תקון וגבול בצורת גופו". אותה הגדרה נמצאת אצל ר' שם טוב על פרק ו' בשינוי קל ביותר, אבל במקום "שמתחם אותו האומן" — נמצא שם: "שמתחכם", גירסה פשוטה יותר אבל לא נכונה, אלא שייתכן שהיא טעות סופר. לעומת זאת אפשר להצביע על מאמרים שעניינם נמצא בכש"ט, אלא שהשימוש בהם ב"גנת ביתן" בכלל, וכמוהו אף בפירושו של ר' שם טוב, הוא דרך "מערכת האלהות".²² בפרק מה, שכמעט כולו לקוח על־פי דרכו ממערכת האלהות, פרק יג, אנו מוצאים אצל רש"ט ב"גנת ביתן": "כי כ"י מתברכת ומתקדשת... ויקדש אותו מלשון קדושין שהעטרת מתקדשת עם התפ' וע"כ תקנו אתה קדשת וכו'". כל ההמשך הוא מ"מערכת".²³ הדרוש על "ויקדש" נמצא בכתר שם טוב על פרשת יתרו בשם הר' יהודה בר' יקר. התשוואה מוכיחה כי דברי רש"ט ב"גנת ביתן" מקבילים ל"מערכת" ולא ל"כתר שם טוב". אפשר היה לבסס את טענת הזיוף גם על התשוואה מדוקדקת עם הכתבים האותנטיים של ר' שם טוב ו' גאון, אלא שהזיוף מבצבץ ועולה גם מתוך עניינים אחרים.

20 בפרק א.

21 כדי למנוע רושם מוטעה עלי לציין שאין חוסר במאמרים מסוג אחר, ואפילו שובים את הלב, אולם דרך הכתיבה של ר' שם טוב ו' גאון היא מהם והלאה.

22 לפי דעתי אפשר להוכיח שבעל "מערכת האלהות" השתמש ב"כתר שם טוב", ואני מתכוון לכתוב על כך במקום אחר; לענייננו אין בכך חשיבות.

23 דף קפה, ע"א, במהדורת מנטובה שי"ח.

עובדה מזוהה למדי היא: מה שאירע לריב"ט, שהקדמתו נמצאת כבר כתובה אצל מישהו אחר, קרה גם לר' שם טוב, שחלק מהקדמתו נמצא כתוב בחיבור של אישיות מפוקפקת, הקשורה בדרך כלשהי, כפי שכבר צוין, לספר "גנת ביתן". כוונתי להקדמה של החיבור "מסורת הברית" של ר' מאיר בן אליעזר הלוי מגרמישא.

מִן הַהִקְדָּמָה שֶׁל "מִסּוֹרֶת הַבְּרִית" ²⁴	מִהֶקְדֶּמֶת ר' שֶׁם טוֹב בִּ"גִּנַּת בֵּיתָן"
"...וְאֵנִי מֵאִיר בֶּר כְּבוֹד הַה"ר	"...כִּי אֲנִי נֶעַר בְּבָלִי דַעַת וִירָאָה
אֲלִיעֶזֶר הַלֵּוִי ז"ל ... וְאֵנִי בֶּעַר וְלֹא	וְרַעַד יָבֵא בִי וְהִיִּיתִי נֹס וּפָלֵל אֶל
דַּעַת יָבֵא בִי יִרְאָה וְרַעַד, וְהִיִּיתִי נֹס	הַפֶּחֶת וְתֹאמַנִי פִלְצוֹת וְחֲנִיתִי בַחֲדָרָיו
מִקּוֹל הַפֶּחֶד וּפָלֵל אֶל הַפֶּחֶת וְתֹאחֲזֵנִי	וְגִלָּה וְרַעַד יָבֵא בִי וְלֹא מִצְאֲתִי לִגּוֹף
פִלְצוֹת וְחֲנִיתִי בַחֲרָדָה וְגִלָּה בִרְעָדָה	טוֹב מִשְׁתִּיקָה וְאִמְרָתִי אֵיךְ מִצְאֲנִי
וְלֹא מִצְאֲתִי לִגּוֹף טוֹב אֲלֹא שְׁתִּיקָה כִּי	לְבִי ... וְאִמְרָתִי בְלִבִּי כִּי כִמְקָרָה
אִמְרָתִי אֲנִי בְלִבִּי כִמְקָרָה הַכִּסִּיל גַּם	הַכִּסִּיל גַּם אֲנִי יִקְרָנִי מִה אֲנִי וּמֵה
אֲנִי יִקְרָנִי כִּי מֵה אֲנִי וּמֵה חַיִּי וּמֵה	חַיִּי וּמֵה שְׁנוֹתַי לְמַעַן שְׁתִּי אוֹתוֹתַי
שְׁנוֹתַי, לְמַעַן שְׁתִּי אוֹתוֹתַי מִצְוֹתִי	מִצְוֹתַי חֻקוֹתַי וְתוֹרוֹתַי וּמֵה לִי
חֻקוֹתַי וְתוֹרוֹתַי, וּמֵה לָנוּ לְהוֹשִׁיבִי	לְהוֹשִׁיב נִפְשִׁי עִם נְדִיבִים זִנְבֵי הָאוֹדִים
עִם נְדִיבִים זִנְבוֹת הָאוֹדִים וְכָל הָעַם	וְכָל הָעַם רֹאִים כִּי נִסִּיתִי בַגְּדוּלוֹת
רֹאִים אֶתְהַלֵּךְ בַּגְּדוּלוֹת וּבִנְפִלְאוֹת	וּבִנְפִלְאוֹת מִמֶּנִּי בְדַבְרִים שֶׁהֵעִלִים
מִמֶּנִּי אֲבָל מֵה אֶעֱשֶׂה ... הָעֵלִים מִמֶּנִּי	הָשֵׁם מִמֶּנִּי וְלֹא הִגִּיד לִי עַד אֲשֶׁר אֲבֹא
וְלֹא הִגִּיד לִי עַד אֲבֹא אֶל מִקְדָּשִׁי וְאֶל	אֶל הַר הַקֹּדֶשׁ וְאֶל הַר הָאֱלֹהִים חוֹרֶבָה
הַר הָאֱלֹהִים חוֹרֶבָה עַל כֵּן זָחַלְתִּי וְאִירָא	עַל כֵּן זָחַלְתִּי וְאִירָא מַחֲוֹת דַּעִי ...".
מַחֲוֹת דַּעִי ...".	

אֵין זֶה הַמָּקוֹם הַיְחִיד שֶׁבּוּ יֵשׁ קֶשֶׁר מוֹפְלֵא בֵּין מֵה שֶׁאֲנִי מוֹצֵאִים בְּסֵפֶר "גִּנַּת בֵּיתָן" וּבִפְרִוּשׁוֹ וּבֵין מֵה שֶׁנִּמְצָא בִּ"מִסּוֹרֶת הַבְּרִית", וְאֶקְדִּישׁ מָקוֹם לְבִירור הַקֶּשֶׁר הַזֶּה בַּהֲמִשָּׁךְ הַמֵּאֲמָר. הַבִּאֵתִי מִקְבִּילָה זֹכֶר כֵּאֵן, מִפְּנֵי שֶׁהִיא מְבַלִּיטָה אֶת הַדְּמִיוֹן הָרֵב בְּדֶרֶךְ עֲבוֹדָתָם שֶׁל שְׁנֵי הַפְּרָשִׁים.

הַנִּימוֹק הַמְכַרֵּיעַ לִכְךָ שֶׁשְׁנֵי הַפְּרָשִׁים אֵינָם אֶלֶּא אֶחָד הוּא בַּהֲבָאָה הַהִדְדִּיּוֹת. ר' שֶׁם טוֹב מִזְכִּיר וּמֵבִיא אֶת רִיב"ט וּפִירוּשׁוֹ, וְכִמּוּהוּ עוֹשֶׂה רִיב"ט. אִם נִכְתְּבוּ

שני פירושים בוודאי שאין להניח ש"בדיבור אחד נאמרו", וצריך להיות מוקדם ומאוחר. מחד אנו מוצאים שריב"ט מזכיר את ר' שם טוב:

1. בפרק י: "העלהו למקום החירור" כמו שפי' הרב רש"ט."
2. בפרק יג: "ורש"ט פי' ביתה זו מלכות."
3. בפרק יד: "ורש"ט פי' ע' פנים התורה שבע"פ."
4. שם: "ורש"ט פי' כי הם עלו במחשבה זה דעת קצת חכמים."
5. בפרק כז: "זהו פי' רש"ט" (ובאותו פרק כותב רש"ט: "זהו פי' ריב"ט").
6. בפרק כט: "רש"ט ז"ל פי' לא נתנה תורה."
7. בפרק מא: "רש"ט פי' אין משגיח בסוד זה."
8. בפרק מח: "כמו שפי' רש"ט" (ושוב באותו פרק עצמו כותב רש"ט: "כמו שפי' ריב"ט").

ומאידך מזכיר רש"ט את ריב"ט:

1. בפרק כז: עיין לעיל 5.
2. בפרק מב: "חציו א' עד תשר"ק כמו שפי' ריב"ט."
3. בפרק מח: עיין לעיל 8.
4. בפרק מט: "כמו שפי' ריב"ט."
5. בפרק נ: "רמז ליו"ד כמו שפי' ריב"ט."

כדאי גם להזכיר עניין נוסף, והוא שרש"ט בספריו האוטנטיים רגיל להזכיר את ריב"ט בציון מורי, או שהוא מכנהו מורי החסיד סתם, או מורי החסיד ריב"ט, או מורי ריב"ט ועוד, ואילו כאן מופיע תמיד ריב"ט בלבד. יתר-על-כן, אם ריב"ט שלפנינו אינו מורו ר' יצחק אלא ר' יעקב, כפי שנמצא בכתבי-היד, מה ראה ר' שם טוב לכנות את חבירו באותו אופן שבו הוא מכנה את מורו²⁵ ?

ב

כפי שצוין לעיל אין ההקדמה של ר' שם טוב יוצאת דופן בזיקה שיש בין הספר "גנת ביתן" לר' מאיר בן אליעזר הלוי.

25 כדאי גם להעיר שרש"ט נ' גאון מזהיר ב"בדי הארון" (כ"י פאריס 840, דף 14א), שלא יקרא אדם ספר שאינו יודע מי מתברו: "ומצאתי דבר שצריך להזהר בו כל איש אשר רוח ה' בקרבו והוא מאמר ז"ל מפי סופרים ולא מפי ספרים... כבר הכריו על זה המשכילים הראשונים ובעלי המוסר שלא יקרא החכם בשום ספר עד שידע שם מתברו... לכן הטוב והישר לא יביט בהם כלל". כיצד קורה שהוא מפרש חיבור, שמתברו לא גילה שמו? לא הייתי רואה באזהרה זו הוכחה ניצחת נגד האפשרות שר' שם טוב חיבר את הפירוש, אולם היא מצטרפת למכלול הטענות.

א. ר' אברהם בן אליעזר הלוי מזכיר בחיבורו "מסורת החכמה"²⁶ שיש בדעתו לחבר ספר "תפארת אדם". בעקבותיו כותב באותו לשון גם ר' מאיר בן אליעזר הלוי²⁷. לא ידוע אם ר' אברהם הלוי חיבר באמת ספר כזה או לא, אולם הוא מזכר אצל שני הפרשנים. בפרק ז' כותב ריב"ט: "ולפי שעצר הרב בעינינים אלה גם אני משכתי אחרי מלפרשם והרוצה לידע בדרך זה יעיין בס' תפארת אדם". באותו פרק ובאותו הקשר כותב רש"ט: "והרב ז"ל קצר בהם ולא זכר שמותם ועינים... והרוצה לדעת זה יעיין בס' תפארת אדם הוא מבואר יפה ואריכות".

ב. בפרק א' בגוף החיבור אנו מוצאים: "וקודם שעלה במחשבה לברא את העולם היה הוא ית' יחיד ופשוט ובאותו פשיטות היו השמות והספירות והמלאכי והנשמות והגרמים השמימיים והארץ וכל צבאיה בכח ואותו [...] היה פשיטות גמור בלי הרכבה כלל וכשרצה לפרסם ולהראות האלוהות ולברא העולם הוציא הרוח מהשכל הפשוט". ב"מסורת הברית" של ר' מאיר בן אליעזר נמצא קטע זה, שהוא מועתק מר' אברהם בן אליעזר הלוי, אלא שהניסוח של "גנת ביתן" קרוב יותר ל"מסורת הברית" מאשר למקורו, והוא החיבור "מסורת החכמה". ב"מסורת הברית"²⁸: "וקודם שעלה במחשבה לברא העולם היה הוא יחיד פשוט... ובאותו הפשיטות היו הספירות והמלאכים והנשמות והגרמים השמי' והארץ וכל צבאיה בכח ואותו הפשיטות היה פשיטות גמור בלי הרכבה כלל וכשרצה להראות ולפרסם האמת ולברא את העולם הוציא רוח מפיו ואותו הרוח נעשה שכל פשוט קדוש ואצילות דק...". ישנו הבדל מסוים בין "גנת ביתן" ל"מסורת הברית", והוא שב"מסורת הברית" הופך הרוח לשכל פשוט ואילו ב"גנת ביתן" הוצא הרוח מהשכל הפשוט. לעומת זאת חסר המוטיב הזה של רוח ושכל פשוט אצל ר' אברהם בן אליעזר.

ג. בפרק ו' של גוף הספר ושל שני הפרשנים נמצאים קטעים מקבילים באופן מילולי למה שאנו מוצאים אצל ר' מאיר בן אליעזר ואינו נמצא ב"מסורת החכמה" של ר' אברהם בן אליעזר. בחיבור עצמו מופיעים מאמרים קטועים ואחר-כך באים הפרשנים ומשלימים, והשלמתם מקבילה פחות או יותר להרצאה השוטפת שאנו מוצאים ב"מסורת הברית" של רמ"ה בן אליעזר. בדרך-כלל, כפי שאצביע על כך בעת בירור היחס לפירושו של ר' יהודה חייט ול"מערכת האלהות", מקביל פירושו של ריב"ט להרצאה השוטפת, ואילו כאן ישנם גם בפירושו של ר' שם טוב, ובמיוחד

26 קרית-ספר, ב (תרפ"ה), עמ' 128.

27 הצופה, שם, עמ' 305.

28 שם, שם.

בפיסקה הראשונה, כמה עניינים המהווים מקבילה מילולית. כדי להבליט ולהמחיש את דרך הכתיבה של גוף הספר ושל פירושו אחלק את הקטע לפסקאות לפי תוכן העניינים.

1. "מסורת הברית" ²⁹: "אלו הספי" בהשתלשלים זו מזו לא נפרדו זו מזו אבל נשאר דבוקות ואדוקות זו בזו גם לא נפרדו מסבה א' אבל נשאר דבוקות ודבוקות בו כשלהבת דבוקה וקשורה בגחלת ונאמר בהם לשון אצל' ונאמר שהן נאצלות מפני ג' עניינים אחד מפני שנשאר אצלו ולא נפרדו ממנו, ב' מפני שנשתלשלו זמ"ז כדמיון הכל, הג' שנתפרשו מהסבה א' ולא נבראו אבל נאצלו כדמיון נר מנר כי אין שם בריה חדשה אבל השלהבת השנית נאצלה מהשלהבת הראשונה ולשון אצילות היא לשון פרישות כמו ואל אצילי בני ישראל ר"ל הפרושים והמעולים."

ב"גנת ביתן" (גוף החיבור): "אלו הספירות בהשתלשלותם לא נתפרדו ולא נתפרשו אבל הם אדוקי' ודבוקי' ונאמר בהם א' לשון אצילה ולשון אצל ולשון צל'."

את ההנמקה לשלושת המושגים משאיר המחבר לפרשניו, והם אומרים בדיוק מה שראינו בהרצאה השוטפת של "מסורת הברית".

ריב"ט מפרש: "לא נתפרדו"—זו מזו אלא שנשאר דבוקי' זו בזו ולא נתפרשו—מסבה הראשונה אבל הם נשאר דבוקי' כשלהבת קשורה בגחלת. לשון אצילה' שהן נאצלות כדמיון המדליק נר מנר כי אין שם בריה חדשה אבל אצל השלהבת הב' נאצלה מן השלהבת הראשונה, לשון אצל'—כי נשאר אצלו ולא נפרדו ממנו. לשון צל'—שנתלשו(?) זו מזו כדמיון הצל שהוא צל לצל והצל יש לו גם כן צל'. בפירושו של ר' שם טוב נמצאת השלמה לכל מה שחסר בגוף החיבור ואצל ריב"ט. ר' שם טוב: "אלה הספיר' בהשתלשלו"—ואצילותם שנאצלו בה מזה. לא נתפרדו—ולא נבדלו זה מזה גם לא נתפרדו מסבה ראשונה אבל נשאר דבוקות בו כשלהבת בגחלת. לשון אצילות'—היא לשון פרישה כמו ואל אצילי בני ישראל רצה לומר פרושי' ומעולי'. לשון אצל'—לפי שנשאר אצלו ולא נפרדו ממנו. לשון צל'—מפני שנשתלשלותם(?) זו מזו כדמיון צל'."

2. "מסורת הברית" ³⁰: "אלו הספירות שנתפשטו הנה והנה צפון וימין

29 שם, שם, עמ' 308.

30 שם, עמ' 308—309.

מעלה ומטה כדמיון איברי האדם כי הוא נברא בצלם ודמות ט' ספירות שהם עלמא דדכורא ועם בת זוגו הרי י' שהרי דו פרצופין נבראו ואם האשה אינה חלק שאר כאברי הגוף אבל יש בה כלל אברי האדם וזלת הברית לפי שכל ט' ספירות משפיעות בה ובה נראים כל הגוונים וא"כ איש ואשה הם בצלם המרכבה וזהו כי בצלם אלהים עשה את האדם ואם נעשה בצלם ראוי הוא שישאר בו צורת החותם וכשאישה ואשה מתחברים בקדושה בודאי י"ה שרוי ביניהם כי מתחברים הספירות ומתחברים הברית לכלה יו"ד מאיש וה"א מאשה רמז לסוף הוא"ו שהוא יו"ד של יסוד והא אחרונה מ' והם רמז למרכבה העליונה ואם אינם מתחברים בקדושה כ"א למלאת תאותם הבהמית אז פוגמים מעלה ומטה י"ה מסתלק מביניהם ונשאר אש ואש הרי לך שעד שלא נשא אדם אשה אינו בצלם ודמות ולא חבר הספי".

כאן גוף החיבור ב"גנת ביתן" מקצר, והוא משאיר לפרשן ריב"ט שירחיב את היריעה.

"גנת ביתן": "אלו הספירות נתפשטו הנה והנה מעלה מטה כדמיון איברים באדם כי הוא נברא בדמותן עם בת זוגו וזהו שא' בהם כי בצלם אלהים עשה את האדם ע"כ צריך להיות חברותם³¹ בקדושה".

ריב"ט: "שנתפשטו הנה והנה" — צפון וימין מעלה ומטה, 'כי הוא נברא' — בצלם ודמות ט' ספירות שהוא עולם הזכר עם בת זוגו היא המלכות שהיא משלמת העשר ספי' שהרי דו פרצופין נבראו ואם האשה אינה חלק בשאר איברים (!) הגוף אבל יש לה כללי איברי' האדם וזלת הברית לפי שכל ט' משפיעות בה ובה נברא' כל הגוונים' א"כ איש ואשה הם כצל המרכבה. 'זש"ה בצלם אלהים' — וגו', 'ע"כ צריך' — האדם, כי עכשיו כשהם נעשים בצלם ראוי שישאר בהם צורות החותם, 'להיות חברותם בקדושה' — ובטוהרה ובעשותם כך בודאי י"ה שרוי ביניהם כי מתחברי' הספירות ומתחברים הברית לכלה יו"ד מאיש ה"א מאשה רמז למשוך הוא"ו שהוא יו"ד של יסוד וה"א אחרונה של מלכות והם רמז למרכבה העליונה ואם עושי' בהפוך כ"א³² למלאות תאוותם מסתלק י"ה מביניהם ומזה תדע שעד שלא נשא אדם אשה אינו בצלם אלהים ולא חבר הספירות".

3. כמעט בכל ההמשך של אותו הפרק מהות הרמיזות שבגוף החיבור ועמן הפירוש של ריב"ט את ההרצאה השוטפת שבהמשך דברי ר' מאיר בן אליעזר שם, אלא שכאן ניתוספו משפטים בודדים אצל ריב"ט, מה שאין אצל רמ"ה בן אליעזר.

31 בכ"י אוכספורד — הברותם.

32 בכ"י הנ"ל — כ"ה.

ומאידך גיסא, עניין ההתעבות של הספירות מופיע אצל ריב"ט בצורה מרוכזת ובלתי-מפורטת. אסתפק איפוא בהבאת מאמרים קטועים מריב"ט, מבלי להביא את המקבילה מ"מסורת הברית".

ריב"ט: "המאור הראשון" – הוא הא"ס... 'ומתפשטות בכל' – בכל הספירות מבית ומבחוץ. 'כנפש באדם' – כמו שהגפש שנאחות במוח ושוכנת בלב ומתפשט-טות(!) בכל האיברים פנימה וסובבת כל הגוף מבית ומבחוץ. 'דע את נפשך ותדע את בוראך' – כלומר דע כיצד הוא נפש האדם שוכנת ומתפשטות(!) בכל גופו כך המאור הא' מתפשט בכל הספ' 'יר"ד של יצ' – דע כי ל' ספירות הם... והי' ספירות של יצירה נוצרו מעשר העליונים של בריאה ועשר של בריאה נבראו... 'אלו הספירות כולם' – ... שהן רמוזו' באות הלמ"ד שהוא דל"ת וא"ו... הרי לך ד"ו שעולים עשר כנגד עשר ספירות ובלי פירוד עולה בגימטריא שלשים לרמזו של ספירות... [ב"גנת ביתן": והתג לרמזו] 'לסבה ראשונה' – שהיא למעלה מן הכל כנגד קוץ הלמ"ד העליון... מגדל הפורח באויר שהוא הלמד וחד מיסכנא הוא היסוד שהוא עני להיותו מתחבר לכלה דנטיל וא"ו דהאי רישא דייחוד ושייך בה לשון עניותא שלא נזדווג לכלה נקר' עני ובו נגנו משיח בן דוד שהוא ג"כ עני ורוכב על חמור...".

4. "גנת ביתן": "אלו הספירות הם הנקראי' עשר ספירות בלי מה והמאציל לא ימנה בכלל הנאצל וכולן מזדעזעים מאימתו ומחוייב' אנו ליחד הספירות עמו אבל לא לעובד' ח"ו ולהתפלל אליהם על צרכי האדם לדעת בהם ידיעה שלימה [וריב"ט מפרש ומשלים את התרצאה של "מסורת הברית": "לדעת בהם ידיעה שלימה כלומר לידע סוד המשכת השפע כדי שלא לקצץ ויתקצץ בהתכוונו בהן בתפלתו כי התפלה לאל המיוחד"].

בהמשך נמצא עניין התעבות הספירות, וכאמור מופיע מוטיב זה בקיצור ב"גנת ביתן" ובהרחבה ב"מסורת הברית".

ד. הרעיון המרכזי שבפרק יא של "גנת ביתן", על השתלשלות העולמות ועל סיבת השוני שבין עולם לעולם, נמצא ב"מסורת הברית", עמ' 305 ו-306, ואצל ר' אברהם בן אליעזר ב"מסורת החכמה", קרית ספר, ב, עמ' 129–130.

1. "מסורת הברית" (עמ' 306): "ולפי שלא היה במ' כדי שתשתלשל ממנה אחרת לעובי ההשפעה וגסותה נשתלשלה ממנה צורה אחרת עבה יותר ויותר גסה והיא צורת החיות וכן עד הצורה הנק' אישים לפי שבעבות ההשפעה כל כך בצורה שנק' אישים לא היה בה כח להתגלגל בה צורה אחרת רוחנית".

ריב"ט: "דע כי בהשתלשל הספי' הולך השפע ומתעבה עד ספי' מלכות ולא הי' בה כח שתשתלשל ממנה ספי' אחרת מצד עובי ההשפעה וגסות'... אבל נשתלשל ממנה צורה אחרת עבה וגסה... והיא צורות החיות וכן עשר מעלות עד הצורה הנקרא' אישים ולפי שבה נתעבה השפע כ"כ במעלה הנק' אישים לא היה בה כח להתגולל ממנה צורה אחרת רוחנית כי כבר נתעבה כ"כ השפע...".

2. "מסורת הברית" (עמ' 310, קטע זה אינו ב"מסורת החכמה"): "ואלו העשר מדרגות אינן נאחזות בסבה הא' כמו הספי' גם לא בספי' הרי הוא אומר ונהר יוצא מעדן להשקות... מהן ולמטה הוא עולם הפירוד ומן הגן מתפרד השפע לחמש' לד' חיות שהם ראשי ארבע מחנות... ועל שהן נפרדות נקראים שכלים נפרדים מלבד שנקראים כן להיותן נפרדים מחומר... אחר שנבראו המלאכים נתעבה כ"כ השפע שלא היה יכול לברא השכל הפשוט כי כך גזרה חכמתו ית' ונבראו הגרמים שמימיים שהם חומר שכלי" [לפני-כן, בעמ' 306: "... ולפי שבהתעבות ההשפעה... אי אפשר להתגלגל מהם אלא חומר אחד עכור כצמחים וכיוצא"].

"גינת ביתן": "ואלו העשר מדרגות אינם נאחזות בסבה הא' כמו הספיר' גם לא בספי' והרי הוא אומר ונהר יוצא להשקות את הגן ומשם יפרד מן הגן ולמטה הוא עולם הפירוד כי מן הגן מתפרד השפע להמשיך לארבע חיות שהם ראשי' אל מחנות שכינה ועל שהם נפרדים נקראים שכלים נפרדים מחמר ואחר שנבראו המלאכים נתעבה כ"כ השפע שלא הי' יכול לברא שכל פשוט שכך גזרה חכמתו ית' ונוצרו הגרמים השמימיים שהם חמר זך וספיר כנגד עשרה מעלות' מלאכים... ולא הי' אפשר להעשות ממנו אלא חומר א' עכור כמה צמחים וזולתם"³³.

3. "מסורת הברית": "... ואתה בן יקר לה' כמ"ש למעלה כי חביבין ישראל שנקראו בנים למקום כשתבין זה הענין תבין ותצייר איך היתה הבריאה הו' ואילו ירצה ית' להחזיר לתוהו ובוהו ח"ו באסוף רוחו אליו ואז תאסף ההשפעה והספי' והמלאכים והגרמים השמימיים והארץ וצאצאיה כמו שהיו מקודם והו' מ"ש הכתוב אם ישים אליו לבו רוחו ונשמתו אליו יאסוף ובוהו יגוע כל בשר יחד". ב"מסורת החכמה" נמצא קטע זה בשינויים, והלשון ב"גנת ביתן" אין בו אותם משפטים הנמצאים ב"מסורת החכמה" ואינם ב"מסורת הברית".

יש לציין עניין נוסף, והוא שהמאמר חביבין ישראל אינו נמצא ב"מסורת החכמה".

ב"מסורת הברית" בא השימוש במאמר זה לעודד את האיש הנכבד שאליו מופנית האיגרת, שבזכות היותו בן ישראל ויש לו נשמה החצובה מכסא הכבוד יזכה להבין את סוד השתלשלות הבריא. לפי הלשון שב"גנת ביתן" אי אפשר להכריע בפסקנות למה משמש מוטיב זה, אולם רש"ט מעביר אותו לעניין מקומו של האדם בישראל בהיירארכיה של הבריא.

מכאן יש מקום לשער, שהספר "גנת ביתן" עם פירושו נכתבו כבר אחרי הזיוף של "מסורת הברית" והמחבר ניסה לשבץ גם את המשפט הזה לתוך המסגרת החדשה. כיוון שכאן לא היה מקום לפניית עידוד, העביר אותה לעניין אחר. הלשון ב"גנת ביתן" הוא: "והאדם משותף מעליונים ותחתונים וחביבין ישראל בני ה' [רש"ט: "וחביבין הן ישראל מכל בני אדם הנברא"]. הנה ידעת סדר שלשלת הבריא... והכל תלוי בו ית' כי אלו ירצה בחורבן העולם בהאסף רוחו אליו אז תאסף כל ההשפעה מהכל כמו שהיה מקדם ויחזור העולם לתוהו כש"ה יגוע כל בשר יחד".

4. אפשר להעיד עוד על כמה מקבילות בודדות שאינן מצטרפות לכדי מאמר שלם, אולם חשוב להעיר על מאמר אחד שהוא אורגאני ב"מסורת החכמה" של ר' אברהם הלוי ומועתק ב"מסורת הברית", ואילו ב"גנת ביתן" הוא מופיע כסטייה מובהקת. וכמו בכמה מקומות אחרים בולט אף כאן, שהפרשן אינו מפרש אלא ממשיך בהרצאה שהיתה לפניו, וקוטעה בכוונה בגוף החיבור כדי לתת מקום לפירוש. ר' אברהם בן אליעזר הלוי מונה ד' כתות הטועות בהבנה אמיתית והן חושבות שעשר מעלות המלאכים הן הן הספירות, והוא מעיד שזוהי "סברת קצת חכמי דורנו המתפלספים אשר בספרד"³⁴. באותו אופן בשינוי נוסח כותב בעל "מסורת הברית", שגם הוא מונה את עשר המעלות.

"מסורת הברית"³⁵: "ויש כת ג'... שיש עשר דורות רוחניות נקראת מלאכים והם חיות הקדש... ואומרים שאלו הצורות הם הם הספי' חיות הקדש הוא כ"ע ואופנים ואראלים הם חו"ב וכן השאר ואינם חוששים להעמיק יותר בזה בחשבם שהשיגו האמת וזו היא סבה שלא יוכלו להבין סתרי התורה ומעשה מרכבה וטעמי המצוות כי העקר חסר להם וזו היא סברת אנשי הזמן המתפלספים ועליהם נאמר ימותו ולא בחכמה". כל הקטע מ"ואינם חוששים" חסר ב"מסורת החכמה",

34 קרית-ספר ב, עמ' 130.

35 שם, עמ' 302.

פרט למשפט המתחיל ב"וזהו היא סברת" לפי הנוסח שהובא לעיל. גם הפסוק הנאמר עליהם אינו כמו אצלנו, אלא שם נאמר "כי לא יבינו אל פעולות ה'". לעומת זאת ב"גנת ביתן" וברייב"ט אנו מוצאים את ההרצאה השלמה כמעט של "מסורת הברית". לאחר שמגה את עשר מעלות המלאכים הוא כותב: "ואלו העשרה מעלות כנגד עשר ספיר" אבל לא כמו שחושבי' הפתאי' שהן הן בעצמן חלילה". ועל זה כותב רייב"ט: "אבל לא כמו שחושבי' הפתאים" — שיש מי שסובר שעשר מעלות אלו הן הם(?) הספיר' חיות הקדש הוא כתר עליון וכן אופני' ואראלים חכמה ובינה וכן השאר והם אינם חוששי' להעמיק בזה חשבם [...] האמת וזהו סבה שלא יוכלו להבין סתרי ומעשה המרכבה וטעמי המציאות(!) כי העקר חסר להם וזהו היא סברת אנשי הזמן המתפלספי' ועליהם נאמ' ימותו ולא בחכמה".

התברר איפוא, שקביעת הזיקה בין ר' מאיר הלוי מחבר "מסורת הברית" לבין הספר "גנת ביתן" אינה בדויה מכל וכל. אין להוכיח מכאן, שדווקא ר' מאיר הלוי הבדוי או האמיתי הוא הוא שחיבר את הספר "גנת ביתן", אולם במקרה זה חשודה העדות של מעתיקי הספר שמא היא דוברת אמת דווקא. על-כל-פנים קשה להניח שהספר קדום ושר' אברהם בן אליעזר הלוי השתמש בו, ושאותו זיפן שהעביר לר' מאיר הלוי חלק גדול מ"מסורת החכמה" של ר' אברהם אליעזר הלוי, וגם ייחס לו אותם ספרים וחיבורים שר' אברהם הלוי מייחס לעצמו, הכיר את הספר "גנת ביתן", ובכל מקום שמצא שימוש של ר"א הלוי בו טרח להחזיר את עטרת הנוסח ליושנה ולמקורה הראשון.

ג

להכרעה גמורה בשאלת זיוף הספר אפשר להגיע על-ידי בדיקת היחס בינו ובין הפירוש של ר' יהודה חייט ל"מערכת האלהות". בדיקה זו תוכיח, שפרקים רבים ב"גנת ביתן" ובפירושו, אינם אלא חיקוי והעתקה מ"מערכת האלהות" ומפירושו של חייט. השימוש הישיר ב"פז"³⁶, שלא באמצעות חייט, מועט ביותר. אין כל מקום לקביעת ההפוכה, שר' יהודה חייט השתמש ב"גנת ביתן" ובפרשניו. שהרי חייט אינו מעלים בשיטתיות את מקורותיו: לא רק את ה"זהר" הוא מזכיר, אלא גם את ר' עזרא, ר' עזריאל, מאירת עיניים ובמיוחד את ריקנאטי ועוד, ואפשר להניח בביטחון כי אילו השתמש במידה גדושה כל-כך ב"גנת ביתן" לא היה נמנע

36 פירוש זולתי, כפי שהוא מכונה על-ידי ר' יהודה חייט. עיין על הפירוש הזה: ג' שלום, לבויעות ספר מערכת האלהות ומפרשיו, קרית-ספר, כא (תש"ה), בעמ' 287—290.

מלתזכיר מקור חשוב זה, שמבחינה כמותית תופס את המקום הראשון או השני במקורותיו. ברם, יש הוכחות חותכות יותר.

היחס שבין ספר "גנת ביתן" וגושאי-כליו לבין "מערכת האלהות" ופירושו של חייט הוא רבגוני. לפעמים ישנה הקבלה פשוטה. ב"גנת ביתן" נמצא קטע המקביל ל"מערכת", ואילו בפירושו נמצא אותו הפירוש שישנו בחייט. אולם בדרך-כלל ההקבלה מסובכת יותר. לפעמים קטעים ממאמר שלם ב"מערכת" נמצאים כבר אצל הפרשנים המשלימים את גוף החיבור, ויחד הם מצטרפים למאמר שלם של ה"מערכת". במקומות רבים אחרים מכיל כבר גוף החיבור קטעים ממה שנמצא אצל חייט ולפעמים גם ב"פז", ותמיד חוזרת אותה תופעה, שמצירוף גוף החיבור והפרשנים מתקבלת ההרצאה השוטפת שבמקבילה. ועוד: בקטעים אחדים משתמש חייט בריקנאטי או ב"פז" ומביא בשמם קטע ארוך, שחלקים ממנו נמצאים מילה במילה ב"גנת ביתן". אילו הנחנו שכל אלה השתמשו ב"גנת ביתן" — ומבחינה כרונולוגית הדבר אפשרי — אילו הנחנו שריקנאטי ובעל "מערכת האלהות" השתמשו בדברי רש"ט וריב"ט, הרי קשר השתיקה המתבטא בהעלמה הגמורה של הספר ושל מפרשיו על-ידי כל המחברים, כולל גם ר' אברהם בן אליעזר הלוי, קשר זה אין לו הסבר. יתר-על-כן, אילו הנחנו שכל אלה השתמשו ב"גנת ביתן" ולא להיפך, תפליא העובדה שכולם משתמשים בו בדיוק באותו אופן ומחברים מאמרים שלמים על-ידי צירוף החיבור המתפרש עם הפירוש.

התלות של "גנת ביתן" בחייט תוכה ביתר קלות על-ידי השוואת אותן המקבילות שיש בהן שימוש של חייט במקורות, שהוא מודיע עליהם במפורש.

1

פרק יב שב"גנת ביתן", על מאמריו המקוטעים, יחד עם ריב"ט ובמקצת גם ר' שם טוב, מקביל לשני קטעים נפרדים בחייט, שהאחד נמצא בדף קיא, ע"ב, ואילו האחר בדף קמג, ע"א—ע"ב. לענייננו פה חשוב הקטע האחרון, שהוא מקביל לסיפא שבפרק יב של "גנת ביתן". הקטע דן על משמעות ראיית תמונת ה', ובין השאר נמצא שם הסבר על ראיית עצמו של הנביא בשעת נבואתו³⁷. כהשלמה לדיון זה מביא חייט מאמר ארוך מריקנאטי פ' ויחי ומזכירו שם. במאמר זה עושה

37 על ראיית עצמו של הנביא עיין ג' שלום, Von der mystischen Gestalt der Gottheit, Zürich [1962], פרק ו, ועיין שם בעמ' 257 והערה 19 בעמ' 308. לקטע זה בחייט התכוון ר' משה איסרליש בתורת העולה, חלק א, פרק יד.

ריקנאטי שימוש בדברי ר' עזרא³⁸ — על עניין דביקות ונבואה, ואין הוא מזכיר, וכמו-כן נמצאת אצלו — משולבת בתוך העיבוד של דברי ר' עזרא — פיסקה קטנה מספר "האמונה והבטחון", שאת שמו אין הוא מזכיר אף פעם. כדרכו, מופיעים אצלו גם לשונות ארוכים מה"זהר", וכל זה בתוך הרצאה שמקורה הכללי הוא ר' עזרא. באותו אופן מעתיק חייט את הקטע. וכך הוא דרכו של חייט במזבאותיו, שבדרך-כלל אין הוא מתקן ומנסחן על-פי המקור של מקורותיו, אם כי פה ושם יש שינוי נוסח, אלא שזה האחרון נובע מצורכי ההבעה שלו או משגרת לשונו, ועל-כל-פנים אין שינוי הנוסח תלוי בבדיקת המקורות.

לגבי ההקבלה ל"גנת ביתן", צריך לציין שחייט מדלג על כמה מאמרים המובאים אצל ריקנאטי ומשנה כמה לשונות. אותם המאמרים חסרים גם ב"גנת ביתן", ואין שום צד שווה בלשונות של "גנת ביתן" ללשונות של ריקנאטי באותם המקומות שחייט נוטה במקצת מלשונו של ריקנאטי. הוא הדין לגבי הלשונות של ר' עזרא ושל ספר "האמונה והבטחון". יתר-על-כן, לא רק במאמר שלפנינו אין שום רמז לזיקה ישירה בין "גנת ביתן" לריקנאטי ולכתבי חכמי גירונה הנ"ל, אלא דומני שאין בכל הספר "גנת ביתן" ונושאי-כליו מאמר, שמקורו הוא בחוג גירונה או בריקנאטי, שאינו נמצא בחייט. ר' יהודה חייט השתמש הרבה בריקנאטי ואפשר למצוא קטעים משלושה מאמרים המובאים אצלו מריקנאטי בספר "גנת ביתן", אלא שאין אפשרות בכל המקרים הללו להצביע על זיקה ישירה ביניהם, ולא יקרה אף פעם במקום שבחייט יש סטיות מניסוח של ריקנאטי, או דילוגים והוספות, שניסוחו של "גנת ביתן" ישתווה אל ניסוחו של ריקנאטי.

אולם עיקר ענייני בדיון על הקטע בפרק יב, העוסק בענייני נבואה, הוא להצביע על הוכחה שאין עליה פירכה, שהחיבור ופירושו אינם אלא פיקציה ספרותית. גם אילו הנחנו הנחות דחוקות כשלעצמן, והן: א. שחייט מביא אמנם את ריקנאטי, אלא במקום שמצא אחיזה משותפת ל"גנת ביתן" השתמש בניסוח שלו דווקא; ב. שגם ריקנאטי משתמש בו באותו אופן בעיבוד דברי ר' עזרא וספר "האמונה והבטחון", על אף העובדה שנראה בעליל כי ריקנאטי הולך שם בעקבות ר' עזרא, ויש אצלו באותו הקשר מאמרים מר' עזרא שאין בכלל ב"גנת ביתן" — גם במקרה כזה תתברר באופן מכריע המלאכותיות שביצירת חיבור קשה שיש צורך לפרשו.

לכל הדעות קדמו ר' עזרא ומחבר ספר "האמונה והבטחון" למחבר "גנת ביתן" ולפרשניו, וגם אילו הנחנו שהמקור הישיר שלו בקטע הנדון היו שני המחברים

38 עיין פירוש האגדות לרבי עזריאל, מהדורת י' תשבי, ירושלים תש"ה, עמ' 39—41.

הללו, גם אז יתגלה כיצד קוטע המחבר את המאמר ששימש לו כמקור, ומניח לפרשן להמשיך כמעט מילה במילה את ההמשך של המקור.

1. בספר "האמונה והבטחון" (ריש פרק ו'): "קודם מעמד הר סיני היו כל המראות מתעוררות מעצמן מלמעלה לפי שלא היה כח לאותן הדורות לעלות אלא שהם מוכנים לקבל כח השכינה לפי שלא נצטוו בני נח אלא על ז' מצוות עד שבא אברהם ונצטווה על המילה ואע"פ שקיים אברהם אבינו כל התורה... מכל מקום גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה".

"גנת ביתן": "קודם נתינת תורה היו הנביא" (?) מתעורר (?) מעצמן מלמעלה". ריב"ט: "מתעוררות מעצמן" — שלא היה כח ומדות של נביא באותן הדורות להעיר עליהם רוח הנבואה כי לא נצטוו רק ז' מצוות ב"ב ואף כי אברהם נצטווה על המילה וקיים כל התורה גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה". אליבא דאמת צריך להעיר שישנם כאן שינויים קטנים אלא שהשינויים אינם נובעים ממחבר "גנת ביתן" כי אם מריקנאטי, שחייט מעתיק את לשונו, ושם הלשון מתאים לגמרי לניסוח שמצאנו ב"גנת ביתן" ובריב"ט.

2. דוגמה בולטת יותר נמצאת בהמשך, כשריקנאטי חוזר באותו הקטע להשתמש בר' עזרא, ודבר זה נמצא באותו אופן ב"גנת ביתן".

ר' עזרא (פי' האגדות לר' עזריאל, עמ' 41, לפי חילופי נוסחאות): "והיה אומר אותו על כורחו וזהו ואמרתי לא אזכרנו והיה בלבי כאש בוערת... וכבר ידעת גודל תאוות בלעם לקלל את ישראל ולא היה יכול לדבר כי אם כפי רוח הקדש ואמר הלא את אשר ישים".

"גנת ביתן": "וכבר ידעת גודל תאוות בלעם לקלל את ישראל ולא היה יכול". ריב"ט: "והיו אומרים אותו בע"כ שנא' ואמרתי לא אזכרנו עוד ולא אדבר בשמו ולא היה יכול" — אלא כפי רוח הקדש שהשיג היה מדבר שנא' הלא את אשר ישים ה' בפי בלעם וגו'".

גם במקרה האחרון ההשוואה עם המקור הישיר של הקטע, כלומר חייט-ריקנאטי, מבלטת יותר את הפיקציה הספרותית, אולם כאמור יש חשיבות מכרעת בהשוואה עם המקור הראשון.

2

הדוגמה השנייה אף היא קשורה במובאה של ר' יהודה חייט מריקנאטי, אלא שישנה כאן בעיה חדשה, והיא היחס לספר "מערכת האלהות". בפרק נג עוסק

המחבר בתורת השמיטות. כמעט כל הפרק נמצא מילה במילה ב"מערכת האלהות", פרט לסופו ולהתחלתו שבהם הוא כותב ברמיזה עניינים שיש להם השלמה אצל ריב"ט, ושיש להם מקבילה אצל חייט, המעתיקים מריקנאטי ומזכירו.

"גינת ביתן": "אמר רב קטינא שתא אלפי שנה הוי עלמא וחד חרוב יש אומרי' חרוב מיצה"ר וי"א חרוב מבני אדם וי"א שיהא הישוב חרוב ותשובת הארץ ויתבטל הכל כענין שנאמר' שמים כעשן נמלחו ופירושי' אחרים זולת אלה".
הקטע הזה בא בעיקרו לשם ההרחבה שבריב"ט, אולם להמשך יש פסקאות שלמות מקבילות ב"מערכת".

"גינת ביתן": "אבל יש לנו לדעת כי הימים שבפ' בראשית רומזי' לענין הזה כי כל יום רומז לאלף שנים ויום השבת רומז לאלף הו' שהוא העוה"ב והוא השבת הגדול ובכו"ז (?) יום של הקב"ה יש בו אלף שנים דכתיב כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור והנה ימי בראשית רומזי' לעולם והוא הנקרא הקף אחד ותדע ג"כ כי העולם יקיף ז' פעמים וזו ז' עולמות שיקיפו כנגד ז' העליונים שכל ספי' מהם נקראי' עולם והם מ"ט אלף שנים עד התחלת אלף החמשים שהוא כנגד יובל הגדול והם ג"כ כנגד ז' העליונים, שכל א' כלולה מז' ואלף הו' מן ההקפות האלה יהיה קודש כנגד השבת שיש בו זכור ושמור ובאלף ההוא מתחדש עטרת תפארת ואח"כ יברא שמים חדשים וארץ חדשה ותנתן העטרה לראש פנה והימים שבפ' בראשית רמז ג"כ לז' הקפות אלו כל יום הקיף א' ו' הקפות כנגד ו' ימי המעשה שהפועלי' פועלי' בהם וההקף הו' כולו שבת וקדש לה' והוא יום שכולו שבת וכו'..."

הקטע כולו, פרט לשינויי-נוסח פעוטים ביותר, נמצא ב"מערכת" דף קפז, ע"ב, ואילו ההמשך שיובא הוא מדף קפט, ע"ב — קצ, ע"א.

"גינת ביתן": "ודע כי אנחנו לא נדע באיזה הקיף אנחנו אם בראשון אם באחרון אם באמצע ולפי' דברי רז"ל נראה שאין אנחנו בראשון כמ"ש ז"ל על פסוק ויהי אור שכבר היה מלמד שהקב"ה בונה עולמות ומחריבם ואמרו עוד מלמד שהיה סדר זמנים קודם לכן ואמרו עוד והארץ היתה תהו ובהו היתה שכבר היתה".
כאמור, משמשת התחלת הפרק שהועתקה לעיל מ"אמר רב קטינא" עד "זולתי אלה" כיסוד להרחבת הפירוש של ריב"ט, המקביל ברובו הגדול לשני מקומות בחייט: א. לדף קפת, ע"א—ע"ב; ב. לדף לו, ע"ב. המקום הראשון בחייט הוא מובאה גדולה מריקנאטי תוך הכנסת שינויים פה ושם. בין השאר הוא מעתיק קטע גדול מריקנאטי ובלשונו, ואינו מתקן אפילו את כינויי-הגוף כגון "אמנם

מצאתי", "כל מה שכתבנו", והוא מביא בו את דעתם ונימוקם של אלה המקובלים המתנגדים להסבר של "וחד חרוב" כמכוון לחורבן העולם בשמיטה. ריב"ט מסכם בדיוק באותו אופן את ההשקפות השונות של המקובלים ורואה את הדעה הזאת, שלפיה לא יתקיים חורבן ממש אלא ביטול יצר הרע, כדעה האמיתית. הדגשה כזאת אינה נמצאת אצל חייט-ריקנאטי. כמורכן מקבילה לשונו ללשונם, אלא שיש תיקון בכינוי-הגוף.

כל דברי ריב"ט שיובאו להלן, המקבילה שלהם נמצאת אצל חייט בדף קפת, ע"ב ואצל ריקנאטי פ' בהר.

ריב"ט ט: "והפי' האמתי חרוב מיצה"ר כי רוב המקובלים הראשונים והאחרונים קשה להם אלו הפירושים הראשונים להיות ימי המשיח כ"כ מועטים פחות מאלף שנים שמן הדין ימי הטובה ראוי להיות אלף ידות יותר מימי הצרות שסבלנו לקדוש השם ע"כ הפי' האמיתי הוא כי פי' וחד חרוב מיצה"ר ומכח הטומאה כי כל שלא נתבערה רוח הטומאה מן הנשמות הבאות לעולם למות כדי להתיש רוח הטומאה ולכלותה וכל זה הי' מצד הוזהמא וטומאה שהטיל הנחש בחוה א"כ כל הנפשות הנבראות מן הוזהמא ההיא צריכי' למות קודם בא משיח וידוע הוא כי ממדה נקרא שבת משם פורחי' הנשמות וא"כ כל הנשמות שהן שם כולם צריכי' להתלבש בזה הגוף ולמות קודם ביאת המשיח ובביאת המשיח כלו הנשמות משם ואז הוא חרב מהנשמות ז"ש וחד הריב וע"כ צריך היום ההוא הנק' שבת להתעלות וללקוט רוחות חדשות שאין בהם מזוהמת המקטרגי' ולהורידן לזה העולם... וזש"ה ורוח חדשה אתן בקרבכם ואז יתקיים הנער בן מאה שנה ימות וימשך זה הזמן אלף שנה אין שטן ואין פגע רע והנה באלף הו' הזה אין שם תולדות כי כבר כלו הנשמות מן הגוף והגוף חריב מהם עד שתלקח רוחות ונשמות אחרות לתתם לישראל ואז יהי' העולם חדש להיות תולדות לעולם בלי טינוף ובלי יצה"ר והנה לפי זאת הכונה באלף הששי יבא משיח אחר כלות הנשמות מהגוף ויהיו המתים ובאלף הו' תפסק השפעות הנשמות ואין נשמות חדשות בעולם כל האלף ההוא כי תתעלה מדת השבת לקבל הנשמות טהורות חדשות ולאחר קבלתם תשפיעם למטה בקדושה ובטהרה וכל אלו יהיו בכלל ימי המשיח עד גמור העוה"ב".

גם בהמשך ישנה העתקה מחייט, שעוד אעמוד עליה בקצרה. דומה, שדיה הדוגמה שלפנינו להמחיש את ההעתקה והחיקוי, והם נמצאים בצורות שהזכרתי לעיל בדפים רבים מאוד של הספר. אין צורך לחזור לשאלה אם אין לראות ב"גנת ביתן" את המקור לריקנאטי. אולם כאן המקום להעיר על שינוי קטן לכאורה

בניסוחו של ריב"ט, שהכשיל אותו וגילה את המרחק הרב שבינו לבין התקופה שהוא מתיימר להשתייך אליה.

ריב"ט טוען, שזוהי דעת "רוב המקובלים הראשונים והאחרונים". אילו היה ריב"ט מחוג הרשב"א היה מקום לתמוה שדעה זו אין לה כל חד אצל תלמידי החוג הזה, כגון בפירוש על סודות הרמב"ן השייך ל'ן' שועייב או ל'ן' סהולה, וכמו כן אינה נמצאת לא ב"כתר שם טוב", ולא ב"מאירת עיניים" ולא ב"מערכת האלהות", והרי בספרים אלה משוקעות תורות רבות של ר' יצחק בן טודרוס האמיתי. דעה זו גם אינה נמצאת בחוג גירונה, והגזמה בשיזכה ל"רוב המקובלים הראשונים והאחרונים" היא בעוכריה. לעומת ההגזמה בריב"ט אנו קוראים אצל חייט-ריקנאטי: "אמנם מצאתי לקצת מן המקובלים האחרונים שהעמיקו בסתרי תורה". חותם-האמת טבוע בנוסחה זו, שהרי השקפה זו נמצאת אצל מקובל שכינוי זה הולמו, והוא ר' משה די ליאון, בספרו "נפש החכמה"³⁹. רק בתקופה מאוחרת ומתוך אי-דיוק רב אפשר היה לכתוב מליצה כגון "רוב המקובלים הראשונים והאחרונים". והאמת תורה דרכה.

יש להעיר על פרט נוסף. בהמשך הקטע ממשיך ריב"ט להעתיק מחייט, והרעיון הכללי המתקבל הוא, שגם לפי דעה זו תהיה העלמת העולם "ביובל", ובוזה יתבטא, לפי חייט, ההבדל בין שמיטה ליובל. עניין זה אינו מצוי אצל ר' משה די ליאון, ונדמה שלפי הפשט האמיתי בריקנאטי אין הוא קושר את דעת מקצת המקובלים לבעית ההבדל בין השמיטה והיובל. הטעות אצל חייט בקריאת ריקנאטי נובעת מכך, שהבין את הפיסקה אצל ריקנאטי בפרשת בהר דף לב, ע"א (הוצ' לבוב), המתחילה ב"על שנת היובל", כהמשך לפיסקה הקודמת. מכאן נובע גם שינוי אחר שבין ריקנאטי, מצד אחד, לבין חייט ו"גנת ביתן" מצד שני. ריקנאטי מעמיד את השאלה בדף לא, ע"ד (שם) על ההבדל בין שמיטה ויובל, ותשובתו היא: "יש בזה שתי תשובות", והתשובות תלויות בפירוש מובנה של המילה "חרוב" שחלה על האלף השביעי. אם כוונתה היא להעלמת החיים יתבטא ההבדל בכך, שבשמיטה יהיה מצב של "חרוב מאין אדם ובהמה", ואילו ביובל תתרחש החזרת העולם למקורו. ואם פירוש "חרוב" הוא חורבן ממש, ההבדל יהיה בחידוש העולם שלאחר השמיטה, מה שאין כן ביובל. לאחר פיתוח רעיון זה נמצאת אצלו פיסקה, מעין מאמר מוסגר, שהוא מביא בה את דעת "מקצת המקובלים וכו'" שאין דעתם מסכמת

ומושל בזה [ב"פז": "המשל בזה"] חסד הוא ממונה על אותן שגומלים חסדים וכן כל דבר ודבר בסדר הזה. 'בשלמות המחשב' — בשלמות תחלת ספי' הנק' מחשבה". לעומת זאת אין כל ספק, שבכל הנוגע לפרק א, המקור הישיר של הרעיונות של "פז", שנקלטו אצל פרשני "גנת ביתן" ובחלקם רמוזים גם בגוף החיבור, הוא חייט ולא "פז". מתוך השוואת חילופי-הנוסחאות מתברר, שבכל מקום שספר "גנת ביתן" לשונו הוא כלשון ה"מערכת" או כלשון חייט, הרי הגירסה שלו משתווה תמיד עם גירסת דפוס מנטובה, כנגד דפוס פירארה. פירושו של "פז" צומצם בדפוס זה יותר מאשר בדפוס פירארה, ופירושו על פרק א הושמט לגמרי והוא נמצא בדפוס פירארה. אמנם מתוך השוואת שינוי הנוסחאות אין לקבוע מסמרות, כי אולי היה בידי מחבר "גנת ביתן" כתב-יד, שממנו או מדומה לו הדפיסו את ההוצאה הנ"ל, אולם ברור שהוא לא השתמש בהוצ' פירארה. ייתכן בכל-זאת שכאן טמון הפיתרון של השימוש ב"פז" דרך חייט ולא באופן ישיר, אם כי ברור שמיעוט השימוש ב"פז" בדרך-כלל אינו נפתר בעזרת הנחה זו, שהרי גם בדפוס זה ישנם קטעים רבים מ"פז", ואין רישומם ניכר כלל ב"גנת ביתן". עלי-כל-פנים לענייננו חשוב לציין, שההשוואה של פסקה אחת בלבד מוכיחה כי הנוסח של "פז" רחב גם לגבי אותו העניין הנדון יותר מאשר נוסחו של חייט, שצימצם וריכוז את דבריו, ואין ב"גנת ביתן" מ"פז" מה שלא הובא בחייט. אין צריך לחזור עוד פעם על הטענה, שבלתי-סביר הוא להניח כי מקורו של "פז" היה "גנת ביתן", וחייט שיחזר מה שהוא מביא מ"פז" והעמידו על נוסחו המקורי. אי לזאת דווקא במקרה של "פז" אין כל מקום לחשוד בחייט, שהעדיף לציין כי הוא משתמש ב"פז"⁴³ במה שמצא מועתק אצלו מ"גנת ביתן", שהרי כידוע לא נודעת מחייט חיבה יתירה ל"פז". אילו באמת ראה חייט את הדברים המובאים להלן ב"גנת ביתן", בוודאי שהיה מעדיף לציין כי הוא מביא רעיונות אשר "ממקום קדוש יהלכו", מאשר להביא ממקור שבדרך-כלל "לא ישרו" בעיניו "רוב דבריו", כפי שהוא כותב על "פז" בהקדמתו בדף ג, ע"א.

א. "גנת ביתן": "יסוד היסודות ועמוד האמונה להאמין שהקב"ה קדמון שכך מורה צרוף האות הראשונה משמו כי תיבה בת ג' בונה ששה בתים על זה נאמר קדם מפעליו מאז באמצעות אז".

43 על ההתנגדות לפירוש של פז עיין: ג' שלום, קרית-ספר, כא (תש"ה), בעמ' 289—290; עיין עכשיו במאמרו של י' תשבי, הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה, פרקים, א (תשכ"ז), בייחוד עמ' 170—171.

המאמר עצמו קשה, אולם עניינו נמצא בחייט המשתמש ב"פז". בעל ה"מערכת" כותב (דף ד, ע"א): "והוא שצריך לכל בעל דתנו להאמין... שיש קדמון". על זה כותב חייט (דף ד, ע"א):

<p>המקבילה בריב"ט: "...שהק"ב קדמון" — קראו קדמון ולא ראשון ומפני שמלת [...]] נופל תחת הזמן כמו שתאמר ראובן ראשון לשמעון בזמן וידוע כי הזמן נברא והוא מן התארי' הנשואי' בעצם וזה ימנע בחוקו ית' ולשון קדמון הוא שאין לו שתוף עם שום נמצא. 'שכך מורה צרוף אות ראשון' — רצה לומר היוד במלואה שיוצא ממנה סוד קדם. 'כי תיבה בת ג' — ר"ל יוד במלואה כזה בונה שיש יוד יד ודי ויד דיו דוי סך כולם קך ואותיותיהם י"ח ומלותיו ששה עולה הכל קדם. 'באמצעות אז' — ר"ל קדם שהי' ההויה הראשונה פרסם פעולתו באמצעות או הרומז האם והבנים והיא, אחת וז' בינה".</p>	<p>"פי' זולתי מה שקראו קדמון ולא ראשון מפני כי ראשון נופל תחת הזמן, המשל בזה ראובן ראשון לשמעון בזמן וידוע כי הזמן נברא והוא מן התארים [ד' פירארה מהתארים] הנשואים בעצם וזה ימנע בחקו ית' ולשון קדמון [ד"פ: מורה] הוא [ד"פ: הוא, ליתא] שאין לו שתוף בשום נמצא מהנמצאים ועוד דע כי היו"ד היא נקודה בצורתה והיא קדומה בשם ובצורתה כזה יוד יד ודי דוי דיו כי תיבה בת ג' אותיות בונה ו' בתים [ד"פ: ליתא מ"כי תיבה" עד "בתים"] סך זה הצרוף ק"ך ואותיותיו י"ח ומלותיו ו' עולה הכל קדם ועל זה נאמר קדם מפעליו מאז, פי' קדם שהוא ההויה הראשונה פרסום פעולותיה באמצעות אז הרומז האם והבנים אחת ושבע".</p>
---	--

ב"פז" יש שינוי קל של הנוסח, ויש אצלו כמה עניינים שלא הובאו על-ידי חייט. כאמור אין אפילו מילה אחת בספר "גנת ביתן" מכל מה שלא הובא על-ידי חייט.

הנוסח של "פז" (לפי דפוס פירארה דף א, ע"ב — דף ב, ע"א): "אמנם מה שקראו המחבר קדמון ולא ראשון או אחד דע כי ראשון הוא נופל תחת הזמן המשל בזה ראובן ראשון לשמעון בזמן וכבר ידעת כי הזמן הוא נברא והוא מן התארים המקריים הנשואים בעצם וזה ימנע בחוקו ואם נקראהו אחד יש

להאמין כי אותו אחד אינו אחד בסוג הכולל מינים רבים תחתיו לא אחד במין הכולל אישים תחתיו אבל קדמון מורה שהוא אין לו שתוף בשום נמצא מן הנמצאים ועוד כי על צד הצרוף קדמון מורה אם נקדה כי הנקודה אין לה מציאות בשכל אלא חוץ לשכל וכל קצותיו אין להם קיום ומציאות בלעדה כן האל ית' מציאות החזק הוא חוץ לשכל ואפי' שיש לו מציאות בשכל — — — ועוד כי היוד היא נקודה בצורתה והיא קדומה בשם ובצרופה כזה יוד ידי ויד דיו דוי כי בת ג' אותיות בונה ו' כאשר אמר בעל ספר יצירה סך הכל מזה הצירוף ק"כ ואותיותיו י"ח ומלותיו ו' סך הכל קד"ם ועל זה רמז באומרו קדם מפעליו מאז פרוש קדם שהיא ההויה הראשונה מפעליו פרסום פעולותיו באמצעות אז הרומז האם והבנים".

בקצת שינויים נמצאים אותם הדברים גם אצל הפרשן השני, ר' שם טוב.

ב. ההמשך של "גנת ביתן" יש בו משפטים מפרק א ומפרק ב של "מערכת", והפרשנים מפרשים אותו כמו חייט.

גנת ביתן:

מערכת אלהות (דף ד, ע"א)

"על כן צריך האדם להאמין אמונה קבוע (י) בלב שהוא ית' קדמון מחדש ויודע ומשגיח ויכול ואינו גוף ולא כח בגוף ואינו שכל נפרד ואין לו שנוי מחשבה ולא שנוי פעולה אבל הוא שכל גמור שכל שלם ומיוחד ביחוד גמור עד אין קץ ותכלית שלמות אחדותו".	"והוא שצריך לכל בעל דתנו להאמין אמונה שלימה אמונה מוחלטת קבועה בלב שיש [ד"פ אלוה] קדמון מחדש ויודע ומשגיח ויכול [ד"פ: ליתא ו' החבור ל"יודע" "משגיח"]. (דף ו, ע"א): וכן ראוי להאמין שהשכל גמור אינו שכל נפרד [בחייט: "שהוא שכל גמור"] כמו שכל המלאכים אף על פי שהמלאכים נפרדים מחמר
---	--

אינם נפרדים מרצון אבל נאמין כי הוא

שכל שלם מיוחד גמור עד אין קץ ותכלית

לשלמות אחדותו".

לכאורה יש ב"מערכת" כאן — מאמר שאינו מקביל ל"גנת ביתן", והוא בהבחנה בין השכל הנפרד לבין האל, אולם הוא נמצא בפירושו של ריב"ט. "ואינו שכל נפרד כמו שכל המלאכים שאעפ"י שהם נפרדים מחומר אינם נפרדים מרצון". לעומת זאת נמצא באותו עמוד ב"מערכת" העניין "שאינו גוף ולא כח בגוף",

וכן עניין שינוי פעולה. בהקשר זה יש לציין מאמרים מאותו מקום ב"מערכת" שנכנסו לריב"ט כפירוש. בעל ה"מערכת" מפרש את כוונתו: "ולא כח בגוף ר"ל שהגופים כחם פעמים בכח ופעמים בפעל", ואצל ריב"ט: "ולא כח בגוף" — לפי שהגופות יאמר עליהם כחם פעמים בכח ופעמים בפעל". כמו־כן מפרש ריב"ט: "שנוי פעולה" — ואין זה אלא מצד המקבלים כי התולך ביושר מקבל הטוב והמסלק דרכו מקבל הרע אבל מצדו ית' אין דבר רע יורד מן השמים כי הוא פשוט והנהגותיו פשוט(!). כל המאמר הזה נמצא בשינויים ב"מערכת".

ג. כל אותם מושגים שהוזכרו, כגון יודע, משגיח וכו', מתפרשים אצל ריב"ט כמו בחיט — המביא את רובם מ"פז", אלא שתוך הרצאתו של ריב"ט כבר נכנסים דברי ה"מערכת", כפי שהראיתי.

ריב"ט:

חייט [לקוח מ"פז"] דף ד, ע"א:

<p>"ויודע' — שהוא יודע הנסתרות והנגלות והכללים והפרטים והסוגים כאשר בא במופת על זה בספרי הפילוסופים.</p> <p>ומשגיח'... כלומר שאעפ"י שבטבע הארץ להצמיח ולהשריש ובטבע הרוח לעורר האידים ולהמטיר ותאמר שזה תלוי במערכות...</p> <p>הכל תלוי בהשגחתו ית' ובהשפעתו כגרזן ביד החוצב בו".</p>	<p>"ויודע' וכו' — יש לנו להאמין שהשי"ת יודע הנסתרות והנגלות והכללים והפרטים והסוגים והמינים כאשר בא המופת עליו [ד"פ: אין 'כאשר בא המופת עליו']. 'ומשגיח' — פי' כי אף על פי שבטבע הארץ להצמיח ולהשריש ובטבע הרוח לעורר האידים ולהמטיר דע כי אין זה תלוי במערכות בהחלט... כי היכלת תלוי בכחו ית' ובהשפעתו ובהשגחתו [ד"פ: 'והשפעתו והשגחתו בהם'] כגרזן ביד החוצב".</p>
---	---

הדימוי של הגרזן אינו נמצא ב"פז".

המקבילות בין חייט לבין "גנת ביתן", שהובאו במהלך הדיון, אינן משקפות במידה מספקת את המידה הרבה של השימוש שמשמש ספר "גנת ביתן" בחייט, אולם יש בהן כדי לבסס את טענת הזיוף.

ד

סימני הזמן של חיבור הספר ניכרים גם מתוך חישובי-הקץ שלו. השימוש בחייט ובחיבורו של ר' אברהם בן אליעזר (אם כי דרך "מסורת הברית" של ר' מאיר בן אליעזר) — אם לא נאמר שמאחורי השם הזה מסתתר מחבר ספר "גנת ביתן" עצמו — מצד אחד, ומצד אחר הקביעה שלו שהתגלותו האחרונה של המשיח תהיה בשנת שני"ח, שני אלו מעמידים תחום-זמן שבו נכתב הספר. לפי זה אין להקדימו לפני שנת ר"ס, התאריך המשוער של כתיבת פירושו של חייט, ואין לאחורו לאחר שנת שני"ח. ייתכן שאפשר לצמצם את תגודת הזמן עוד יותר. אם נקבל את ההנחה, שהוא השתמש כבר בדפוס מנטובה של ה"מערכת", נוכל לקבוע את הזמן בין שי"ח לבין שני"ח. לפי זה אפשר שהצרות והשעבוד, שהוא מנבא עליהן שיתגברו בכל עת, שמשיח יבוא וייתר, אינן נבואות לעתיד, אלא רמז על מה שעבר. הוא כותב: "ובעתים ההם יגלה משיח ויתרבה השעבוד והצרות על ישראל בכל פעם שיתגלה". אולם אין ודאות לגבי התאריכים של שנת ש' וש"י, הנזכרים שם, אם הם לפני כתיבת הספר או לאחריו, אין ספק לגבי שנת שני"ח, שהיא קודמת לכתיבתו. הוא קובע בפרק נא, ש"ד"פ יתגלה המשיח ויתרוב ובה יתגלה ויבא ויראה בתחלת אלף ה' ואחר ג' מאות שנה ואחר עשר ואחר מה שנים אז יתגלה בתחלת נח יבא ויראה ויתגלה". עם כל הערפול ברור דבר אחד, והוא שאין לאחר את זמן המשיח לאחר שנת שני"ח. דבר זה יוצא גם מפרק נב ומפירושו של ריב"ט שם. אמנם גם שם יש הסתרה מכוונת בדבריו: "ואסור למקבל סוד זה לגלותו אף ליחידי סגולה אלא לחבירו כנפשו לשנת משיח כל' שנת משיח לאלף תששי שהיא שנת השנח אז בא משיח בנסתר כבר בא בכמה גלגולי וכו'". לשון עבר בא שם בכוונה, והמגיה, שאינו עושה רושם של מגיה כלל, כותב: "ודע שסוד הקץ הזה שאמר הרב הוא אם לביאת הגואל אם לתחייה שהרי הרב לא פירש דבריו כמ"ש כבר בא ואז יבא". קביעת הגאולה לשנת שני"ח נמצאת אחר-כך בצורה מפורשת אצל ריב"ט, המפרש: "ואני הולך רכיל מגלה סוד ... בלי ספק כי בשנת משיח לאלף תששי, 'אז בא משיח' ואז יבא ותהיה אז הגולה (!) ותשועה מובטחת".

*

מה הגיע את המחבר לכתוב יצירה פסוידואפיגראפית? אין כל סימן לכך שהיה לו מניע ציבורי-חברתי. אם נתבונן ביצירה בכללותה, בלי להתחשב במשפטים בודדים מועטים ביותר, אין ליחס משמעות אקטואלית מיוחדת לצורה שבחר בה המחבר.

אין כאן הטפה ורצון להשפיע להתחדשות, או רעיונות נועזים שכדי להביעם היה צורך להסתתר מאחורי אנשי-שם. על אף שני הפרקים העוסקים בחישובי-הקץ, יתא זה משגה לייחס לספר מתח משיחי. הייתי נוטה לומר, שחישובי-הקץ באים כדי להרגיע. על-כל-פנים כך ניתן להסיק מדברי ר' ש"ט על פרק נא, כשהוא כותב שם לגבי חישובי-הקץ: "'בתח' אלף הששי'—... כל זה כדי שיאמינו ישראל שהגאולה עתידה ויחזק לבם בעבודת השי"ת אף על פי שהן מדוכין ומענין תחת השעבוד (!) הגלות".